

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Методологія дисертаційного дослідження
та мовні особливості наукового стилю»
обов'язкових компонент
освітньої програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

011 «Освітні, педагогічні науки»
(011 «Educational, pedagogical sciences»)

Лекція №1 «Предмет і завдання курсу. Загальнонаціональна мова та її складові»

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Старший викладач, кандидат філологічних наук Овчинников Михайло
Олексійович

Рецензенти:

1. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент Перцева Вікторія Анатоліївна.
2. Професор кафедри соціальних, гуманітарних та правових дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі, кандидат філологічних наук, доцент Руденко Світлана Миколаївна.

План лекції

1. Предмет і завдання курсу.
2. Загальнонаціональна мова та її складові.
3. Жаргон. Арго. Сленг. Жаргони сучасної української мови.
4. . Просторіччя. Суржик як мовне явище.
5. Літературна мова.

Текст лекції

1. Предмет і завдання курсу

Як універсальний засіб спілкування мова є основним інструментом розв'язання фахових завдань у будь-якій галузі професійної діяльності випускників вищих навчальних закладів. Індивідуальний рівень володіння державною мовою визначає здатність людини до врегулювання професійних і ділових стосунків у правовій, організаційній, навчальній, виробничій, творчій та інших сферах суспільного життя. Досконале володіння сучасною літературною мовою є неодмінною ознакою високої загальної і професійної культури, важливим показником рівня підготовки спеціаліста, оскільки індивідуальне мовлення стає безпосередньою дійсністю думки: супроводжує процес мислення і оформлює його результат в усних і письмових текстах.

Предмет курсу:

- сучасна українська літературна мова як один із складників загальнонаціональної мови;
- стилі сучасної української літературної мови та їх особливості;
- науковий стиль літературної мови, що становить основу мовної діяльності правника;
- засоби мови з точки зору їх доцільності у наукових текстах;
- структура наукового стилю;
- жанри наукового стилю;
- науковий стиль у міжперсональному й публічному спілкуванні.

Мета: сприяти ад'юнктам та аспірантам у набутті базових знань про особливості підготовки наукового тексту, необхідних для успішної презентації результатів наукової та науково-навчальної діяльності. Формувати знання та вміння, що дозволять грамотно утворювати, перекладати й редагувати професійні тексти, а також конспектувати, анотувати й реферувати наукові джерела. Формувати системний підхід до аналізу професійної термінології із різних джерел. Виробляти прийоми висловлення думки для успішного розв'язання проблем і завдань у професійній діяльності. Розвивати специфічні риси писемної та усної форм наукового стилю української літературної мови. Розширити базу мовних кліше для написання наукової статті, анотації, рецензії, відгуку. Засвоїти обов'язкові вимоги для оформлення посилань, цитат, списку використаних джерел.

Завдання: поглиблення наукових уявлень про структуру загальнонаціональної української мови та про стильові особливості сучасної української літературної мови; формування знань про особливості; структуру та історію наукового стилю української

мови; ознайомлення з актуальними проблемами та історією українського термінознавства, основними етапами розвитку та сучасним станом української правничої термінології, особливостями творення наукових текстів різних жанрів; виховання патріотизму та поваги до української мови.

У результаті вивчення навчальної дисципліни той, хто навчається, повинен **знати**:

складові частини загальнонаціональної мови, причини та умови їх існування; загальні особливості сучасної української літературної мови та її структуру; функціональні, структурні та лінгвістичні характеристики наукового стилю; мовно-стильові засоби творення текстів наукового стилю; основні ознаки терміна; основні тенденції у світових термінотворчих процесах; історію становлення української загальнонаукової та правничої термінології; вимоги чинних стандартів до творення й використання термінів; особливості мовного етикету в професійному науковому спілкуванні;

вміти: давати визначення основних понять; характеризувати стильові й жанрові особливості текстів наукового стилю; аналізувати, пояснювати й виправляти помилки в наукових текстах різних жанрів; вирізняти термін і не-термін у професійних текстах; грамотно складати, перекладати й редагувати професійні наукові тексти, а також конспектувати, анотувати й реферувати наукові джерела; використовувати мовний етикет відповідно до ситуації професійного наукового й навчально-наукового спілкування.

2. Загальнонаціональна мова та її складові

У світі та Європі не існує країн, в яких живе лише одна нація з притаманною їй національною мовою. На територіях практично усіх європейських держав, крім титульної нації, яка дала назву державі, живе більша або менша кількість автохтонних етнічних груп, представники яких говорять мовою, відмінною від мови титульної нації і чисельність яких є набагато меншою, ніж чисельність титульної нації.

Не слід сплутувати поняття національна і державна мова. Найчастіше державною виступає мова титульної нації, водночас державною може бути взагалі мертва мова (у Ватикані – латинь), або одразу декілька мов.

Державна мова — це закріплена традицією, офіційно проголошена законодавчою владою мова сфери офіційного спілкування, мова спілкування держави з її громадянами і навпаки (мова всіх гілок державної влади — законодавчої, виконавчої, судової, засобів масової інформації, освіти, культури, науки, документації і т. д.).

Національна мова — це мова окремої нації, якою говорить переважна більшість народу якоїсь окремої країни, включає в себе літературну мову, різні територіальні діалекти, а також професійні діалекти

Кожна держава самостійно вирішує мовні питання, враховуючи історичні фактори, національні особливості, культурні традиції і виходячи з власних потреб, потреб суспільства і громадян.

У мовному законодавстві держав світу відомі три основні підходи до розв'язання цієї проблеми.

Перша модель передбачає беззастережне визнання офіційно (державною) виключно однієї мови. Першу модель застосовує переважна більшість європейських держав, визнаючи офіційною (державною) - мову титульної нації, яка історично сформувалась і автохтонно існує на території даної держави, становить більшість її населення і дала назву

цій державі. Таку функцію виконує іспанська мова в Іспанії, англійська – у США і т.ін. До цих держав належать найбільші і найвпливовіші європейські демократичні держави такі, як Великобританія, Італія, Німеччина, Португалія, Франція, а також всі держави центральної і східної Європи, за винятком Білорусії, прибалтійські і скандинавські країни, за винятком Фінляндії, Болгарія, Румунія, Сербія, Туреччина та інші.

Ця роль мови може бути закріплена Конституцією, як, наприклад, в Іспанії, або не закріплена, як, наприклад, у США. У законодавстві різних країн назва цієї мови може бути різною – *офіційна, державна або національна*, з чого можна зробити висновок, що поняття «державна мова» та «офіційна мова» є тотожними.

Законодавство цих держав передбачає існування в державі єдиної офіційної мови, яку мають поважати і використовувати всі громадяни на всій території держави у всіх сферах публічного життя. Мовна політика цих держав спрямована на утвердження мови титульної нації як єдиної державної мови шляхом забезпечення неухильного додержання мовного законодавства усіма громадянами незалежно від їхнього етнічного походження, віросповідання, соціального статусу, посад тощо.

Друга модель передбачає можливість існування поряд з однією офіційною (державною) мовою, яка застосовується на всій території держави, інших офіційних мов в окремих частинах держави. Другий шлях вибору загальнодержавного засобу спілкування в умовах багатомовності – визначення як офіційної, або державної, всіх основних мов країни. Це має місце переважно в країнах, де важко визначити якусь одну корінну національність. Наприклад, у Люксембурзі, де дві офіційні мови – французька і німецька. Друковані засоби масової інформації є переважно німецькомовними (приблизно 70 %) та франкомовними (приблизно 20%). У той час, як у радіомовленні та на першому національному телеканалі використовується переважно люксембурзька мова. Зауважимо у зв'язку з цим, що система освіти у Люксембурзі побудована таким чином, щоб забезпечити громадянам тверде знання трьох мов, а також англійської). Наприклад, у Швейцарії є три офіційні мови – німецька, французька та італійська. Фактично ж у країні має місце постійна одномовність: вона розділена чітким кордоном на три частини, у кожній з яких використовується як офіційна тільки одна з трьох мов. Подібна мовна ситуація в Бельгії. Тут також на рівні центральних установ визнано французьку, нідерландську та німецьку. Країна розділена чітким лінгвістичним кордоном на три частини: фламандську (з нідерландською мовою), валлонську (з французькою) та двомовний округ столиці Брюсселя. Дві офіційні мови існують у Фінляндії (фінська і шведська), у Канаді (англійська і французька). Така ситуація склалася в цих країнах внаслідок компактного територіального поділу різномовних етнічних груп.

Друга модель застосовується в державах, у певних частинах територій яких компактно живуть представники відмінних від титульної нації автохтонних етносів. Такими державами є, наприклад, Іспанія, Македонія, Словенія, Хорватія, Росія.

Третя модель передбачає існування в державі кількох офіційних (державних) мов. Така картина властива в основному постколоніальним країнам, у яких поряд з місцевими («національними») мовами функціонують як офіційні мови колишніх метрополій – англійська, французька, іспанська, португальська.

В Європі кількість державних мов зростає. Якщо в 1815 році (під час Віденського конгресу) їх було лише 13, то в 1919 році (під час підписання Версальської мирної угоди) уже 27, а в 1945 році (під час Потсдамської конференції) – 35.

На сьогодні у 50 державах Європи статус офіційних (державних) мов, які застосовуються на всій території держави, мають 42 європейські мови.

Мовне питання у різних країнах розв'язувалося майже однаково – на державному рівні.

У **Франції** наприкінці 18 ст. 6 мільйонів французів із 25 не знали французької мови, приблизно стільки не могли вести зв'язної розмови, тобто половина населення не володіла мовою своєї країни. Проте завдяки послідовній мовній політиці держави, яка залучила такі чинники, як військова повинність, освіта, видання книг, газет та журналів французькою мовою, державні чиновники, які мусили вживати мову держави, стан було поліпшено. Французька мова протягом 19ст. утвердилася як єдина на всій території держави й у всіх сферах суспільного життя. 4 серпня 1994 р. Сенат Франції і Національні збори прийняли закон про вживання французької мови, який встановлює суворі санкції за ігнорування мови на території держави.

Коли **Італія** 1861 р. здобула незалежність, італійською мовою володіли 600 тис. з понад 25 млн. населення Італії. За дорученням італійського уряду відомий письменник Алессандро Манцзоні розробляє програму утвердження італійської мови: Італію створено, італійців треба створити.

В Україні існує державна мова та поруч із нею 18 можливих офіційних «регіональних» мов, або «мов національних меншин».

Структура загальнонаціональної української мови

Національна мова включає **літературну мову, територіальні діалекти, просторіччя, професійні й соціальні жаргони**. Національну мову творить народ, вона в усіх її проявах виникає стихійно як утілення потреб суспільства у вираженні думок і емоцій, і тільки літературну мову творять майстри слова – письменники і мовознавці. Поняття **національна мова** охоплює всі мовні засоби спілкування людей – **літературну мову та діалекти**. Розрізняють два види діалектів – **територіальний та соціальний**.

Територіальні (місцеві) **діалекти** в системі національної мови – це залишки попередніх мовних формувань, які часто фіксують ті зміни, що відбуваються у фонетичній, граматичній, лексичній будові на певному історичному етапі розвитку мови. Українська мова налічує 15 територіальних діалектів. Низкою визначальних рис діалекти української мови об'єднуються в наріччя:

- до **північного наріччя** входять такі діалекти: **східнополіський, середньополіський, західнополіський**;
- до **південно-східного наріччя** — **середньонаддніпрянський, слобожанський, степовий** діалекти;
- до **південно-західного наріччя** — **лемківський, надсянський, закарпатський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, наддністрянський, волинський, подільський** діалекти.

Діалектизми – це слова, вживання яких характеризується територіальною обмеженістю і відрізняється від прийнятих у літературній мові нормами. За сукупністю мовних ознак розрізняються фонетичні, граматичні та лексичні діалектизми.

Фонетичні діалектизми відрізняються від літературної норми вимовою певних звуків: *кирниця* – криниця, *гилтати* – глитати, *зора* – зоря, *дієд* – дід.

Граматичні діалектизми різняться від літературної норми оформленням певних граматичних форм: *співаєть* – співає, *я му ходити* – ходитиму, *їси* – їси, *руков* – рукою.

Лексичні діалектизми – це діалектні синоніми до загальнонародних слів: *вуйко* – дядько, *трускавки* – полтунці, *маржсина* – худоба, *мелай*, *кіндерия*, *калачики*, *тиенички* – кукурудза.

Етнографічні діалектизми – це назви місцевих реалій, що не використовуються на решті національної території: *крисаня* – різновид чоловічого капелюха, *трембіта* – духовий інструмент, *плачинда* – вид печива, *бекмес* – мед з буряків і кавунів, *чипиці* – черевики без застібок, *ватра* – вогнище в горах.

Семантичні діалектизми – слова, що в діалекті мають значення, відмінне від загальноомовного: *тироги* – вареники, *базар* – майдан, *збір* – ярмарок, *врода* – урожай.

Соціальний діалект – це різновид мови, вживаний як засіб спілкування між людьми, пов'язаними тісною соціальною або професійною спільністю, тобто це мова певної соціальної групи. Найістотнішим чинником, що обумовлює виникнення соціальних діалектів, є соціальна неоднорідність суспільства, яке має виробничо-професійні, а також вікові групи. Серед різновидів соціальних діалектів виокремлюють професійні та групові **жаргони**, **арго**, **сленг**.

3. Жаргон. Арго. Сленг. Жаргони сучасної української мови

Жаргон (від франц. *jargon*, первісно – «пташина мова, цвірінькання»; «незрозуміла мова») – це різновид мови певної групи людей, об'єднаних професійними інтересами (жаргон шахтарів, залізничників, програмістів), родом занять (жаргон спортсменів, колекціонерів) або віком.

Щодо молодіжного, студентського, жаргону найчастіше використовують слово **сленг** (від англ. *slang* – жаргон).

Арго (від франц. *argot*) – особлива мова обмеженої професійної або соціальної групи (злочинське арго), яка вживається з метою приховування предмета комунікації.

Жаргон характеризується специфічною лексикою та фразеологією, а також особливим використанням словотворчих засобів. Практично будь-яке жаргонне слово (жаргонізм) здатне надати висловлюванню знижений характер, внести в нього певну оцінність, експресію. Звичайно, ці особливості жаргонізмів обумовлюють абсолютну неможливість їх використання в певних сферах (наприклад, в офіційно-діловій, науковій). Але і в побутовій сфері вживання жаргонного слова може додати вислову певну двозначність і ускладнити сприйняття повідомлюваного, породити нерозуміння або естетичне незадоволення слухача.

Сьогодні в повсякденному мовленні досить значна частина всіляких слів та висловів може бути ідентифікована, як ненормативні, тобто такі, що не відповідають нормам сучасної української літературної мови.

У лінгвістиці таку мову називають соціальним діалектом чи, скорочено, соціолектом, тобто мовою певної соціальної групи.

За визначенням словника, **жаргон** – це «мова якоїсь соціальної чи професійної групи, що відрізняється від загальнонародної наявністю специфічних слів і висловів, властивих цій групі». Інше значення – «умовна, штучна говірка, зрозуміла лише в певному середовищі», тобто арго.

До терміна «**сленг**» словник подає широке та вузьке його значення. В широкому значенні сленг – це розмовний варіант професійного мовлення, синонімом якого є жаргон. Натомість у вузькому значенні сленг – це «жаргонні слова або вислови, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків, які, проникаючи в літературну мову, набувають помітного емоційно-експресивного забарвлення».

Серед мовознавців поширена така думка: всі ці три терміни – це синоніми, оскільки вони називають ненормативне мовлення соціальних чи професійних груп. Тобто це їх широке, інакше кажучи, «нетермінологічне» значення.

Однак фахівці вважають, що:

жаргон – це сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, об'єднаних спільними інтересами, захопленнями, професією, віком, ситуацією;

арго – це умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невтаємничених у справи цієї групи;

сленг – слова і вислови в англійській усній мові, які вживають люди певних вікових, професійних і соціальних прошарків.

Отже, відрізнити жаргон від арго можна таким чином: коли жаргон є зрозумілим в широкому колі спілкування (тобто й поза межами певної групи), то визначальною характеристикою арго є його «таємничість».

Приклади жаргонізмів: тусівка – місце збору, на шару – задарма, прикид – манера одягатись, поїхав дах – бути недоумкуватим.

У випадку, коли арготизми набувають широкого розголосу, то вони «автоматично» переходять до розряду жаргонізмів.

До злудійського арго свого часу належали такі слова: помити – украсти, прибрати – вбити, ботати – розмовляти, перо – ніж.

Щодо різниці між жаргоном та сленгом. Сьогодні сленг активно вживається не лише в англійському, але і в українському усному мовленні. Тому невирішеним залишилося питання: як розрізнити сленг і жаргон, зокрема як правильно називати молодіжний сленг чи молодіжний жаргон?

Справедлива, на наш погляд, думка з цього приводу належить відомому українському жаргонознавцю Лесі Ставицькій, якій належать перші в українській мові словники ненормативної лексики, зокрема: «Короткий словник жаргонної лексики української мови» (2003), «Український жаргон. Словник» (2005), «Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників» (2008).

Отже, критерієм розрізнення всіх трьох видів неформальної (чи ненормативної) лексики є ступінь відкритості лексики:

- 1) *сленг – найбільш відкрита лексична підсистема;*
- 2) *жаргон – напіввідкрита лексична підсистема;*
- 3) *арго – найбільш закрита лексична підсистема.*

4. Просторіччя. Суржик як мовне явище

Просторіччя — одна з форм національної мови, поряд з діалектами, жаргонним мовленням та літературною мовою. Разом з народними говорами та жаргонами просторіччя складає усну некодифіковану сферу загальнонаціональної мовної комунікації — народно-розмовну мову.

Просторіччя має понаддіалектний характер, на відміну від говорів та жаргонів — це мовлення, загальнозрозуміле для носіїв національної мови. Бувши універсальною для національних мов категорією, просторіччя в кожній з них має специфічні особливості та властиві лише йому взаємовідносини з літературною мовою. У просторіччі представлені одиниці всіх мовних рівнів. Особливо чітко своєрідність просторіччя виявляється у використанні елементів літературної мови, в лексичному, емоційному та фонетичному оформленні слів загального словникового фонду. Для просторіччя властивими є експресивно «занижені» оцінювальні слова з палітрою відтінків від фамільярності до грубості, до яких у літературній мові є нейтральні синоніми: «дрихнути» — «спати», «гепнути» — «ударити».

За свідченнями науковця Лариси Масенко термін просторіччя штучно був застосований до української мови, як калька з російської. Російськими дослідниками просторіччями вважаються мовлення неосвіченого й напівосвіченого міського населення, що не володіє літературними нормами. Така ситуація з російською мовою склалася через віддаленість її літературного варіанту від живого мовлення. Українська мова, на відміну від російської, розвивалася на базі живого мовлення, тому термін просторіччя виживати до неї не виправдано. Під час дискусій 1950–1960-х років перевагу здобув погляд тих мовознавців (І.М. Кириченка, С.П. Левченка, А.А. Бурячка та ін.), що виступали для застосування до певних шарів української лексики позначки «просторічне», запропонувавши замінити стилістичні характеристики українських відповідників до російських просторічних слів іншими позначками — «фамільярне», «зневажливе», «розмовне» тощо.

Просторіччя — це некодифікований різновид національної мови, що часто-густо функціонує серед осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами *внаслідок недостатньої освіченості*. Одним із різновидів просторіччя є суржик — мова, у якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов.

Суржик як соціолінгвістичний феномен

Мовне явище, що одержало назву *суржик*, належить до специфічної форми побутування мови в Україні. Його національну і соціальну природу відображає сам термін, запозичений із сільськогосподарської лексики. Тлумачний словник української мови фіксує слово *суржик* у двох значеннях: 1. «Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші»; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова».

Таким чином, семантичне ядро слова *суржик* поєднує два елементи значення — змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту.

Аналогічний мовленнєвий феномен відомий Білорусі, де суміш російської і білоруської мов зветься *трасянкою*. Назва має спільне з нашим суржиком джерело

походження. У сільському господарстві так називають неякісний корм для великої рогатої худоби, в який до сіна додають («нагущують») соломку. Вторинне значення слова *трясянка* – «мовний продукт, що виник шляхом механічного змішування в різних пропорціях елементів матерії і форми двох мов – російської й білоруської».

Словник Б. Грінченка подає ще одне – «**людина змішаної раси**», що проілюстровано таким прикладом з народного мовлення Черкащини: «Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села».

Суржик – українсько-російське мовлення – як явище виник, безперечно, задовго до укладання словника Б. Грінченка. Досить згадати хоча б мовну партію з «Наталки-Полтавки» І. Котляревського. Багатий матеріал для дослідження історії суржику містять рукописні пам'ятки XVIII ст. з території Лівобережної України.

Суворий нормативізм советської доби наклав табу на фіксації цього нелітературного типу усного мовлення в писемній культурі. Виняток становили поодинокі факти використання суржику для мовної характеристики персонажів, наприклад, у п'єсі О. Корнійчука «В степах України» або в гуморесках Павла Глазового.

Популярний же гумористичний дует Таратуньки і Штепселя, в якому партнер, що грав дурника, говорив суржилом, а в ролі розумного виступав носій літературної російської мови, влада схвалювала, бо він ефективно впроваджував у масову свідомість бажану для режиму модель українсько-російських стосунків.

Наукове дослідження суржику в советському мовознавстві було заборонено. Надто явно це скалічене мовлення частини українського соціуму самим фактом свого існування спростовувало офіційну псевдоісторію гармонійної двомовності і благотворності впливу російської мови на українську.

Табування теми відображає і наведена вище дефініція суржику в одинадцятитомному тлумачному словнику, де не названо мов, що становлять його базу, тоді як суржик позначає цілком конкретну суміш мов, українсько-російську. Термін не застосовують навіть щодо спорідненого явища змішаного білорусько-російського мовлення. Типологічна ж подібність суржику до інших субмов змішаного типу, зокрема, піджинів і креольських мов, ще потребує спеціальних зіставних досліджень.

Чітке визначення суржику і пов'язаної з ним загрози тотального розмивання норм української літературної мови дав свого часу лише Б. Антоненко-Давидович у праці «Як ми говоримо». «Недобре, – зазначав письменник, – коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик».

Зазначена праця Б. Антоненка-Давидовича вийшла у 1970 р., але невдовзі цензура внесла її, як і всі інші твори автора, до списку забороненої літератури.

У дев'яностих роках суржик став нарешті об'єктом лінгвістичного аналізу. Одна з перших його дослідниць Олександра Сербенська, упорядник посібника з промовистою назвою «Антисуржик», розвинула погляд Б. Антоненка-Давидовича на розглядану субмову як zdegradovanу під тиском русифікації форму українського мовлення, підкресливши, крім лінгвістичного, психологічний аспект його негативного впливу на свідомість.

«Сьогодні слово “суржик”, – пише О. Сербенська, – почали вживати і в ширшому розумінні – як назву zdeградованого, убогого духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість. Мішаниною двох мов – української та російської – говорить частина людності України, хоч загальновідомо, що користуватися сумішшю з двох мов – це одне з найпривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...»

Праця «Антисуржик» була однією з перших у низці практичних посібників і словників з реєстрами ненормативних зросійщених слівформ і словосполучень, що супроводжувались відповідниками літературної мови.

У мовознавчих працях спостерігається тенденція розглядати суржик як одну з форм українського просторіччя. До цієї лінгвістичної категорії відносять його автори енциклопедії «Українська мова», де в статті *суржик* зазначено: «Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами: *самольот, січас, тормозити, строїти, кидатися в очі, займатися в иколі, гостра біль*». Відповідно й автор енциклопедичної статті *просторіччя* розглядає суржик як один із різновидів цієї форми існування української мови.

Відсутність узгодженого погляду на просторіччя в русистичі вплинула і на принципи класифікації форм побутування української мови. Це відображає, зокрема, тлумачний словник, де у відповідній статті доволі невдало поєднано обидва просторіччя, виділеного в російській мові. Відтак цю категорію визначено у двох значеннях: «1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. Відтінку». Таким чином, якщо й орієнтуватись на російську лінгвістичну традицію виділення просторічних форм мовлення, то суржик правомірно співвідносити у функціональному плані тільки з нелітературним типом російського просторіччя.

Суспільні групи, що їх дослідник відносить до соціальної бази суржику, насправді є носіями професійних і корпоративних жаргонів, або, за іншою термінологією, соціальних діалектів. Останні виникають внаслідок свідомого прагнення певної групи мовно виокремитись, а в деяких випадках і протиставитись іншим у межах усього соціуму.

Натомість постання суржику спричинене протилежною психологічною мотивацією, а і прав намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища, а це явище принципово іншої природи.

Відмінність між соціальним діалектом і суржиком як різновидами усного мовлення полягає також в тому, що соціальний діалект утворюється в межах однієї мови – або російської, або української, тоді як суржик є змішаним типом мовлення.

Вважається, що суржиком говорить людина, яка не володіє мовами «чистими», тобто літературними, нормованими – російською, українською або принаймні володіє лише

однією з них, а замість іншої послуговується суржи́ком. У масовій свідомості сформовано уявлення, що, мовляв, «колись усі українці розмовляли чистісінькою українською мовою, але потім внаслідок русифікації стали балакати суржи́ком. Це, ясна річ, міф».

Зрозуміло, що «чистісінькою» мовою до русифікації українці не розмовляли. Найпоширенішою формою побутування української мови, як, до речі, й інших мов, у минулі віки, до періоду індустріалізації, були територіальні діалекти, що становлять не менш багаті й повноцінні в лексичному і структурному плані мовні утворення, ніж пізніше сформований на їх основі наддіалектний літературний стандарт.

Проміжний характер цієї безладної мовної суміші, її ущербність порівняно з кожною з двох мов, що беруть участь в утворенні суржи́ку, усвідомлюють і самі його носії, які при опитуванні часом не можуть ототожнити своє мовлення ні з російським, ні з українським, ідентифікуючи його як «іншу» або «третю» мову.

Розмитість мовної свідомості носіїв українсько-російського гібриду засвідчують і відмінності в мовній самоідентифікації, властиві представникам суржи́комовних середовищ різних регіонів України. Так, за попередніми даними, носії змішаної субмови, опитані в Києві, переважно ідентифікують своє мовлення з українським, тоді як у Донецькій області інформанти, що спілкуються суржи́ком, ототожнюють його з російською мовою.

Як соціолінгвістичний феномен суржи́к потребує ґрунтовного вивчення у трьох аспектах – лінгвістичному, психологічному і соціальному. Одним з головних практичних завдань таких досліджень має стати створення навчальних методик, здатних заблокувати розростання й вплив цього хворобливого явища, що загрожує українській мові внутрішньою руйнацією усіх її рівнів.

5. Літературна мова.

На відміну від названих складових загальнонаціональної мови, *літературна мова* – це унормована, регламентована, відшліфована форма існування загальнонародної мови, що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей: економіку і політику, державні та громадянські установи, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту і побут людей. Літературна мова характеризується такими *ознаками*:

- *унормованістю*, тобто наявністю чітко сформованих мовних норм;
- *уніфікованістю (стандартністю)*, тобто цілісністю і єдністю;
- *наддіалектністю*, тобто необмеженим функціонуванням на всій території України, на відміну від діалектів;
- *поліфункціональністю*, тобто можливістю охопити всі сфери комунікативної практики суспільства;
- розвиненою системою *стилів*.

Літературна мова – національно-історична категорія, оскільки функції мови залежать від економічних, суспільних, геополітичних умов існування й розвитку кожної окремої нації. Технічний і соціальних прогрес постійно оновлює життя суспільства, разом із суспільством змінюється й мова, що обслуговує його комунікативні потреби. Цей процес мовних змін протікає доволі жваво, хоча й непомітно для окремих поколінь носіїв мови, тому в лінгвістиці прийнято говорити не про літературну мову взагалі, а про конкретний історичний період тієї чи іншої національної літературної мови. Щодо поточного періоду

функціонування конкретної національної мови використовують термін **“сучасна літературна мова”**.

У середньовічній Європі функцію літературної мови виконувала латина, що була єдиною мовою релігії, культури, освіти, науки для усіх європейських народів за часів феодальної роздробленості та існування великих імперій. Із становленням та розвитком національно-державних утворень посилювався процес формування національних літературних мов, що поступово витісняли латину передусім зі сфери економіки, політики, а згодом – науки, культури, освіти, релігії. Не випадково провідні ідеї епохи Реформації були пов’язані із поширенням у релігійній сфері національних мов європейських народів.

В історії української літературної мови прийнято виділяти **староукраїнську літературну мову** та **нову українську літературну мову**. Староукраїнська літературна мова мала поширення в XIV – XVIII століттях в Україні, Білорусі, а частково в Польщі й Молдові. Цією мовою укладалися юридичні документи (дарчі й купчі грамоти, заповіти, ділове листування тощо), читалися церковні проповіді, створювалися художня і полемічна релігійна література.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі **південно-східного діалекту**, увібравши в себе окремі риси **північних та південно-західних** діалектів. **Засновником** нової української літературної мови став І.П. Котляревський, який увів до літератури багату, колоритну, мелодійну, співучу народну мову. Остаточну форму українська літературна мова набула у творах Т.Г. Шевченка, який з великою майстерністю розкрив красу і силу українського слова. Заслуга Т.Г. Шевченка полягає в тому, що він відібрав з народної мовної скарбниці багаті лексико-фразеологічні шари, відточив орфоепічні і граматичні норми, вивів українську мову на рівень високорозвинених європейських мов.

Літературна мова виникає в того народу, який має писемність. Вона є вторинною щодо усної форми мови. Проте з часом, із розвитком освіти, усне мовлення зазнає впливу з боку писемних його форм, хоча різниця між ними зберігається через різницю в характері та умовах комунікації. **Усне мовлення** має такі ознаки: діалогічний (полілогічний) характер; безпосередній контакт співрозмовників; спонтанність, непередбачуваність реплік; емоційність, використання жестів, міміки, інших несловесних засобів; можливість спостерігати за реакціями співрозмовників та реагувати на них, урахувавши особливості аудиторії; використання повторів, фразеологізмів, метафор та інших образних засобів мови.

Писемне мовлення характеризується: монологічністю; чіткою графічною оформленістю; опосередкованим характером спілкування; потенційно необмеженою кількістю читачів; підготовленістю тексту; можливістю його редагування, доопрацювання.

Різниця між усним та писемним мовленням:

Усне	Писемне
1. Первинне.	1. Вторинне.
2. Діалогічне (полілогічне).	2. Монологічне.
3. Розраховане на певне коло слухачів, що виступають співрозмовниками.	3. Графічно оформлене.
4. Непідготовлене заздалегідь.	4. Пов'язане з попереднім обдумуванням.
5. Живе спілкування.	5. Старанний відбір фактів та їх мовне оформлення.
6. Інтонація, міміка, жести.	6. Відбір мовних засобів, чітко підпорядкування стилю і типу мовлення.
7. Імпровізоване мовлення.	7. Повний і ґрунтовний виклад думки.
8. Чітко індивідуалізоване мовлення.	8. Поглиблена робота над словом і текстом.
	9. Редагування думки і форми її вираження.

Українська літературна мова в її усній та писемній формі є робочою мовою органів державної влади, тому має статус державної. *Державна мова* – це закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Використання мов у нашій державі урегульоване чинним законодавством..

У статті 10 Конституції України проголошується:

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Українська мова, як і будь-яка національна мова, є складною системою, через яку виявляється її самобутність. Стилистичну систему української мови, її функціональні стилі вивчає стилістика, основним поняттям якої є стиль.

Стиль мовлення – це своєрідна сукупність мовних засобів, що свідомо використовуються мовцями за певних умов спілкування. У вузькому розумінні стиль мовлення – це різновид літературної мови, що обслуговує певну сферу суспільної діяльності мовців і відповідно до цього має свої особливості добору й використання мовних засобів (лексики, фразеології, граматики, фонетики).

Сукупність виражальних засобів мови та способів їх поєднання в тексті, що відповідає конкретно-історичним суспільним уявленням про мету і спосіб спілкування.

Кожний **стиль** має: сферу поширення, призначення, систему мовних засобів, стилістичні норми, підstilі, жанри реалізації.

В основу класифікації стилів мови покладено різні принципи, що призвело до виділення різної кількості функціональних стилів. В українській мові найпоширенішою

класифікацією є та, згідно з якою виділяють сім стилів: *офіційно-діловий* (функція повідомлення), *науковий* (функція повідомлення), *публіцистичний і художній* (функція впливу), *розмовний* (функція спілкування). Останнім часом почали виділяти, як цілком самостійні, ще два стилі – *епістолярний та конфесійний*.

Кожен має свої властивості та реалізується у властивих йому жанрах (різновидах текстів певного стилю, що різняться насамперед метою мовлення, сферою вживання).